

De onuitspreekbare zonde

JONAS ROELENS

De onuit- spreekbare zonde

SODOMIE IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN
(1400-1700)

Sterck & Devreese

© 2024 Jonas Roelens | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Revista
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 94 6471 226 1
NUR 684 | 685 | 694

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Ten geleide	7
1. Sodomie in kaart brengen	9
2. Sodomie onder woorden brengen	24
3. Sodomie in cijfers gieten	46
4. De sodomiet als zondebok	63
5. Bourgeoisie sodomie	86
6. Nobele sodomie	104
7. Geestelijke sodomie	117
8. Buitenlandse sodomie	137
9. Vrouwelijke sodomie	154
10. Jeugdige sodomie	168
11. Roddelen over sodomie	185
12. Sodomie herinneren	202
13. Sodomie verklaren	220
Tot besluit	237
Verder lezen	243
Bijlage	249

Ten geleide

Ooit moest er een onderwerp gekozen worden voor een bachelorscriptie. En als voormalige plattelandsjongen die de geneugten van de grote stad wel zeer sterk wist te smaken, moest ik dat onderwerp ‘plots’ de avond voor de deadline kiezen. In lichte paniek viel mijn blik op *De jongen* van Germaine Greer, een koffietafelboek waarin ze de vluchtige schoonheid van jongemannen gedurende de eeuwen (kunst)historisch analyseert. Impulsief besloot ik een paper te schrijven over homo-erotiek in de Italiaanse renaissance. Nooit eerder leverde studentikoos uitstelgedrag me zo’n mooie beloning op. Er bleek veel meer over het onderwerp te vinden dan koffietafelboeken. Een volledig academisch onderzoeksveld ontrolde zich langzaam voor mijn ogen. De paper leidde uiteindelijk tot een scriptie en die scriptie mondde uit in een doctoraatsonderzoek. Dat traject navigeerde niet enkel langs de verlokkingen van jongemannen uit de renaissance, maar ook langs gruwelijke doodvonnissen, verhitte theologische discussies, verscheurende propagandacampagnes en tal van inspirerende wetenschappelijke inzichten.

Een proefschrift in handen houden was leuk, maar het resultaat van dat jarenlange onderzoek bleef slechts toegankelijk voor een select groepje. Dus werd het proefschrift herwerkt naar een academische, Engelstalige monografie. Die publicatie in handen houden was leuk, maar door het torenhoge prijskaartje dat academische uitgeverijen doorgaans hanteren, bleven die onderzoeksresultaten opnieuw enkel toegankelijk voor academische instellingen en bibliotheken. Dus kwam er een Nederlandstalige bewerking. Een mooi vormgegeven boek waarin persoonlijke verhalen centraal staan en hier en daar gesnoeid werd in al te uitgebreide methodologische of theoretische bespiegelingen uit de vorige versies. Zo werden tabellen bijvoorbeeld uit de tekst gehaald en als bijlage toegevoegd om de leesbaarheid te verhogen. Bovendien bevat deze versie geen voetnoten maar wel een leeslijst met enkele standaardwerken.

Hierin ligt de focus op studies rond sodomie en minder op de vele andere publicaties die broodnodig waren bij het schrijven van dit boek. Onderzoekers en studenten kunnen voor de vele gespecialiseerde literatuurverwijzingen terecht in de Engelstalige versie van dit boek, waar alle geraadpleegde studies uiteraard wel uitgebreid geciteerd worden.

Nu deze publieksversie verschijnt, is het hoog tijd om een aantal mensen – opnieuw – te bedanken. Uitgeefster Katrien De Vreese, omdat ik zonder haar suggestie vast niet aan een Nederlandstalige versie van dit boek zou gedacht hebben. Uiteraard ook mijn promotor prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene, die bij het goedkeuren van mijn last minute onderwerpkeuze wellicht niet vermoedde dat ze nog jarenlang met sodomie opgescheept zou zitten. Desalniettemin was ze al die tijd een geweldige bron van inspiratie en motivatie. Talloos zijn verder de collega's met wie ik inspirerende gesprekken kon voeren, die me occasioneel een speld in een hooiberg (een onontdekt sodomieproces in een lokaal archief) aanreikten of nieuwe inzichten verschaften. Die inzichten kwamen er ook vaak dankzij de boeiende en oprechte vragen van radioluis-teraars, lezers en toehoorders tijdens lezingen door heel Vlaanderen. Vragen die me vaak dwongen om out of the box te denken en daardoor op nieuwe paden brachten. En keer op keer aantoonde hoe belangrijk het is om aan wetenschapscommunicatie te doen en naar buiten te treden met historisch onderzoek. Maar uiteraard ook dank aan vrienden en familie om me eraan te herinneren dat er ook een leven buiten de universiteitsmuren en middeleeuwse sodomie bestaat.

Mijn grootste dank blijft echter uitgaan naar mijn echtgenoot Jeroen. De voortdurende verwondering waarmee hij elke dag naar het leven kijkt, alsof het een versgeplukte aardbei uit zijn moestuin is, blijft verbazen.

I.

Sodomie in kaart brengen

Mechelen, 1460. Gerart de Jonckher staat absolute doodsangsten uit. Met zijn handen op de rug geboeid wordt hij door twee zwijgzame gerechtsdienaren door een grimmig kijkende massa geleid en ruw op een schavot geduwd. Al gauw voelt hij hoe ijzeren kettingen zijn tegenstribbelende lijf in bedwang houden en hem aan een houten staak vastbinden. Na een laatste inspectie van de opgestapelde strobalen zet de beul zijn fakkel trefzeker aan de voet van de brandstapel. Gerart schreeuwt het uit in paniek, terwijl de vlammen gulzig om zich heen likken en in sneltempo dichterbij komen. Het laatste dat Gerart hoort voordat de dikke rookpluimen hem het bewustzijn doen verliezen, is het gejoel van het publiek dat massaal is toegestroomd. Om toe te kijken hoe Gerart gestraft wordt wegens zijn ‘tegenatuurlijke’ zonden.

Deze scène klinkt aannemelijk, maar de waarheid is dat we geen idee hebben hoe de executie van Gerart in 1460 precies verlopen is. We zouden ons kunnen afvragen welke feiten Gerart precies gepleegd heeft. Welke feiten tot zo’n fataal vonnis leidden. We zouden de historische archieven in kunnen duiken om sporen van Gerart terug te vinden. Op zoek naar zijn sociale achtergrond en levensverhaal. Om te weten te komen hoe zijn proces verlopen is en hoe de lokale bevolking reageerde op zijn gruwelijke executie. Maar wie daaraan begint, komt helaas van een koude kermis thuis. Na een grondige zoektocht in de archieven, worden we geconfronteerd met een man die weliswaar levend verbrand werd, maar wiens leven samengevat wordt in één enkele zin, routineus genoteerd in een boekhouding: ‘Betaald aan de beul wegens de executie van Gerart de Jonckher, die verbrand werd wegens boughhernye: 2 livres’.

‘Boughhernye’ of ‘buggherie’ was een synoniem voor ‘sodomie’. Die Bijbelse term is afgeleid van het Genesisverhaal over Sodom en Gomorra, twee steden die door God

Henri met de Bles, *Brand van Sodom*, ca. 1530 (Warschau, Nationaal Museum In Warschau)

met vuur en zwavel van de aardbodem werden weggevaagd, omdat de mannelijke inwoners volgens bepaalde interpretaties van het verhaal ‘tegennatuurlijke’ seks met elkaar hadden. Geschokt had God twee engelen naar de stad Sodom gestuurd om uit te zoeken of er nog rechtvaardigen binnen de stadsmuren te vinden waren. Een man die Lot heette, bood hen onderdak. Maar, om het met *Bloedboek* van Dimitri Verhulst te zeggen: ‘waar veel wordt gevreeën gaan de nieuwtjes snel van mond tot mond, dus zeker in Sodom.’ Algauw stond een meute mannen wellustig op Lots deur te bonken, omdat ze de knappe gezanten van God vleselijk wilden leren kennen. Lot bood hen zelfs zijn eigen dochters aan, maar dat kon niet meer baten. Verzengende vlammen-zeeën daalden uit de hemel neer en verpulverden Sodom. Lot kon ternauwernood ontsnappen met zijn gezin. Zonder vrouw weliswaar. Want die had, tegen Gods bevel in, toch nog een laatste keer achteromgekeken toen ze haar thuisstad ontvluchtte, waarop ze terstond in een zoutpilaar veranderde. Wie een akkoord met God sluit, leest maar beter de kleine lettertjes. Bijna nergens in het Oude Testament neemt God zó gericht wraak op de mensheid, en dat maakte indruk.

Toen Gerart de Jonckher in Mechelen zijn seksuele verlangens met zijn leven moest bekopen, was sodomie al eeuwenlang geëvolueerd tot een breed containerbe-

grip dat gebruikt werd om een hele reeks seksuele handelingen te omschrijven. Die handelingen hadden met elkaar gemeen dat ze niet op voortplanting gericht waren: masturbatie, bestialiteit, kindermisbruik, ‘heteroseksueel’ anaal geslachtsverkeer, volgens sommige bronnen ook necrofilie. Maar de term werd toch eerst en vooral geassocieerd met seks tussen mensen van hetzelfde geslacht. Andere seksuele uitspantingen, zoals prostitutie of overspel, werden natuurlijk ook als zondig en fout beschouwd, maar de ophef die deze misdrijven opriepen kwam niet eens in de buurt van de horror die sodomie in een vijftiende-eeuwse gemeenschap teweegbracht. Sodomie was immers een ‘tegennatuurlijk’ misdrijf waaruit geen kinderen konden voortkomen en ontwrichtte bijgevolg de goddelijk gewilde orde. Van een aangeboren geaardheid was volgens juristen nog geen sprake. Het was ieders individuele keuze om ‘goede’ of ‘slechte’ seks te plegen. En die individuele keuze kon verwoestende gevolgen hebben voor de hele gemeenschap. Daarom moest sodomie streng bestraft worden. In onze contreien, de Zuidelijke Nederlanden, werd daarvoor de brandstapel toegepast, een straf die symbolisch verwijst naar het lot van Sodom en Gomorra, zoals Gerart aan den lijve mocht ondervinden.

De brede definitie van sodomie maakt Gerarts proces nog ongrijpbaarder. Welke seksuele handelingen had hij nu precies op zijn kerfstok? Was het een eenmalig experiment of bleek hij een recidivist? Had hij seks gehad met verschillende mannen of had hij al jarenlang dezelfde sekspartner? Hoe voelde hij zich daarbij? Waar troffen zij elkaar en waren ze daarbij op heterdaad betrapt? Hoe oud was Gerart? Had hij een gezin? Wat deed hij voor de kost? Was Gerart een nieuwkomer in Mechelen of juist heel ingeburgerd in het stedelijk weefsel? Op welke dag in 1460 werd hij überhaupt geëxecuteerd? Ook al is er meer dan vijfhonderd jaar verstreken sinds Gerarts executie, de stilte rond zijn ‘tegennatuurlijke’ zonde blijft frappant. In tegenstelling tot sommige andere Europese regio’s, met name in het Middellandse Zeegebied, waar de vervolging van sodomie gedetailleerd genoteerd werd in bijzonder uitgebreide juridische dossiers, deden de autoriteiten in onze contreien hun uiterste best om de reputatie van sodomie als ‘onuitspreekbare zonde’ alle eer aan te doen. Dankzij korte, boekhoudkundige zinnestukjes zoals dat over Gerart is het bijzonder moeilijk om de bronnen te laten spreken over het ‘peccatum mutum’.

En toch is precies dát het doel van dit boek. Tussen de cryptische regeltjes en summere uitbetalingen op zoek gaan naar de levens van zij die werden veroordeeld voor hun verlangens. Een eerste stap is het in kaart brengen van het eigenlijke aantal sodomieprocessen die plaatsvonden in de Zuidelijke Nederlanden. Dat is de regio die vandaag min of meer overeenstemt met het huidige België. Waar en wanneer vonden sodomieprocessen plaats? Waren er momenten waarop dit aantal piekte en waarom was dat? Speelde de sociale achtergrond van de betrokkenen een rol? Welke handelingen werden precies bestraft en werd er gevarieerd met straffen? Na een jarenlange zoek-

tocht in diverse archiefinstellingen konden meer dan vierhonderd beschuldigde individuen geïdentificeerd worden. Hoewel heel wat van hen – net zoals Gerart – niet meer zijn dan namen op een lijst, laten de bronnen toch toe om het verhaal van sommigen te reconstrueren en hen een gezicht te geven.

Maar daar stopt het verhaal niet. Want hoe zat het met de mensen die – misschien vol afschuw voor de gruwel, misschien vol afkeuring voor de gepleegde feiten – stonden toe te kijken bij Gerarts brandstapel? Hoe werd sodomie opgevat en gerepresenteerd in de Zuidelijke Nederlanden? Hoe dacht men over de mannen en vrouwen die afwijkende seksualiteit pleegden? Welke stereotypen werden gebruikt om hen in diskrediet te brengen? Hoe beïnvloedde het juridische, theologische of medische discours over de ‘tegennatuurlijke zonde’ de attitudes van gewone stedelingen? Meer dan een opsomming van de vervolgingsgraad, is dit een verhaal van mentaliteiten en denkkaders waardoor sodomie en de vervolging van minderheden een opstapje wordt om samenlevingen in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd in hun geheel beter te begrijpen. Via sodomieprocessen ontwaar je migratiegolven, huwelijkspatronen en klassenverschillen. Zie je hoe een collectief geheugen tot stand komt. Stuit je op roddels, clichés en stereotypen. Stel je vast hoe anders men dacht over privacy of hoe moeilijk het was om het concept ‘jeugd’ te definiëren. Word je deelgenoot van schimmige hofintriges, banale caféruzies en verwoestende godsdienstoorlogen. Begeef je je met vrouwen op de arbeidsmarkt, zing je spontaan spotliedjes en volg je discussies over medische kwesties. Ondanks het veronderstelde taboe, duikt sodomie werkelijk overal op in de Zuidelijke Nederlanden.

Queer geschiedenis

Uiteraard is dit boek niet het eerste dat een poging doet om sodomie in die periode te analyseren. Toch is het aantal studies over dit onderwerp lange tijd héél beperkt gebleven. Een van de eerste invloedrijke historici die over sodomie schreven, was de Amerikaan John Boswell, die vanaf 1980 de baanbrekende stelling poneerde dat het vroege christendom homoseksualiteit getolereerd had en amper interesse had in het vervolgen ervan. Sterker nog, vroege christenen hadden ceremonies ontwikkeld om verbintenissen tussen mannen ritueel te zegenen. Boswells publicaties stimuleerden historici om andere eeuwenoude getuigenissen van een homoseksuele geaardheid bloot te leggen. Van ‘homohuwelijken’ in het Rome van de renaissance tot zeventiende-eeuwse liefdesbrieven in Portugal en processtukken waarin verdachten blijk geven van een gevoel tot dezelfde gemeenschap te behoren. Ook in ons verhaal duiken voorbeelden op van mannen die jarenlang een monogame seksuele relatie hadden, individuen die bijzonder goed wisten in welk badhuis ze moesten zijn om een date te scoren

of vrouwen die zelfverzekerd opschepten over hoe onweerstaanbaar zij waren voor andere vrouwen. Toch is het bronnenmateriaal doorgaans helaas veel te schaars om uit te maken of deze personen hun seksuele verlangens als een fundamenteel onderdeel van hun identiteit zagen of niet. Die kans lijkt echter klein.

Tegenover de 'essentialistische visie' dat homoseksualiteit van alle tijden en alle culturen is en er altijd al individuen geweest zijn die zich bewust waren van hun seksuele aantrekking tot mensen van hetzelfde geslacht en daar ook gevolgen aan koppelden voor hun identiteit, staat de 'sociaal-constructivistische visie'. Die stelt dat elke historische periode en cultuur specifieke manieren hebben om seksuele verlangens uit te drukken en daar betekenis aan te geven als samenleving. We kunnen onze huidige opvattingen en termen rond geaardheid, gender en identiteit niet zondermeer transponeren naar het verleden. Niet omdat men niet over deze thema's nadacht of sprak, maar omdat men dat in andere bewoordingen deed. De 'sociaal-constructivisten' kregen de wind in de zeilen dankzij de invloedrijke filosoof Michel Foucault. Die zou, kort door de bocht, stellen dat samenlevingen voor de negentiende eeuw geen onderscheid maakten tussen seksuele identiteiten, maar alleen tussen seksuele handelingen. Seks was dus iets wat je deed, niet wat je was. Voor Foucault kun je pas spreken van 'seksualiteit' en een 'seksuele geaardheid' vanaf het ontstaan van de negentiende-eeuwse theorievorming over seks vanuit de geneeskunde en de psychologie. Voor deze ontwikkeling maakte seks geen deel uit van iemands individuele identiteit en kunnen we dus ook niet over 'homoseksualiteit' spreken zoals we die term vandaag de dag interpreteren.

Foucault werd zowel bejubeld als verguisd voor zijn theorieën. Tegenstanders verwijten hem een veralgemenende synthese te hebben geschreven die geen rekening houdt met andere sociale categorieën, zoals gender, klasse, etniciteit of de *agency* van de individuen die hij analyseerde. Zo hebben heel wat historici erop gewezen op het opvallende zelfbewustzijn binnen de groeiende 'subcultuur' van mannen die op mannen vielen in achttiende-eeuwse steden, zoals Londen, Parijs of Amsterdam. Een evolutie die dus plaatsvond voor het ontstaan van het medische discours in de negentiende eeuw. Volgens David Halperin kan een groot deel van de kritiek op Foucault echter genegeerd worden, omdat die het gevolg is van een verkeerde lezing van Foucaults theorie. Foucault had het namelijk over 'discursieve en institutionele praktijken'. Over hoe wetteksten seks interpreterden dus, niet over wat mensen in feite in bed deden en hoe ze daar over dachten. Hij probeert dus niet om populaire denkbeelden of privégedachten in kaart te brengen. Maar de vele misverstanden die Foucaults stelling ontlokte, zorgden wel voor een snelle groei van het veld van de zogenaamde 'gay studies'. Een productief misverstand dus. Al bekruipt mij, wanneer ik Foucault en de academische discussie over wat hij nu precies bedoelde met mijn studenten bediscussieer, op meer cynische momenten weleens de gedachte dat Foucault beter wat

minder eloquent en wat begrijpelijker had neergeschreven wat hij nu precies had willen zeggen.

Ook de middeleeuwen en vroegmoderne tijd werden dankzij dat hardnekkige misverstand onder de loep genomen en daarbij werd niet alleen gefocust op wetgeving en vervolging. Studies over vroegmoderne literatuur en poëzie stelden vast dat tal van uiteenlopende ideeën over dit onderwerp in het verleden perfect naast elkaar bestonden. Die vaststelling zette heel wat ingeburgerde meningen binnen de ‘gay studies’ op losse schroeven. Methodologisch werd steeds meer opgeschoven: weg van het strikte onderscheid tussen essentialisme en sociaal-constructivisme. De ‘gay studies’ werden tot ‘queer studies’. De hedendaagse binaire tegenstelling tussen ‘heteroseksualiteit’ en ‘homoseksualiteit’ werd in twijfel getrokken door te verwijzen naar historische precedents waarbij het onderscheid minder strikt gemaakt werd. Al te strikte periodisering werden als contraproductief gezien en ‘queer studies’ stimuleerden historici om ‘mogelijkheden in plaats van tegenstellingen’ te zien. Hoewel deze kritische ingesteldheid een enorme impuls heeft gegeven aan ons denken over seksualiteit in het verleden, vallen er toch kanttekeningen te maken. Historische actoren en hun seksuele daden of verlangens dreigen ondergesneeuwd te raken in een lawine van academisch jargon waarbij theorievorming soms belangrijker lijkt dan de historische bronnen zelf en de seksuele handelingen waarover die bronnen gaan.

Sex and the city

Dit boek neemt die historische bronnen als uitgangspunt om de sociale reacties te analyseren op gedrag dat als afwijkend beschouwd werd. Die bronnen werden vooral binnen een stedelijke omgeving geproduceerd. Sodomie wordt dan ook vooral als een stedelijk fenomeen beschouwd. Zelfs de etymologische oorsprong van het begrip verwijst naar een (Bijbelse) stad. Historici hebben dan ook heel wat aandacht gehad voor de aantrekkingskracht van steden op mensen die op mensen van hetzelfde geslacht vallen gedurende de geschiedenis. Steden bieden meer kansen om partners te vinden dan kleine dorpjes, de anonieme massa in een metropool voelt veiliger dan een benauwde landelijke gemeenschap waar nieuwtjes snel de ronde doen en de stedelijke infrastructuur biedt meer mogelijkheden om elkaar te treffen, zoals gay bars en cruisings zones vandaag de dag of tavernes, badhuizen en publieke latrines in het verleden. Als typische West-Vlaming die na zijn studie in Gent is blijven plakken, zijn die historische precedents eerlijk gezegd nog steeds vrij herkenbaar.

Sodomie op stedelijk niveau bestuderen is ook in de Lage Landen een logische keuze. De regio was befaamd als een van de meest verstedelijkte regio’s in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa met steden die tot de belangrijkste commerciële

Quam laudem insignis epidi Antwerpeni veritas.
 Audida que peperit concordia menta patrum
 Preptum curru foce redimere suadet
 Discat posteritas mores servare parentum
 Succrescant patris ut potiora bonis
 Amplificet vires sic munera vector olympi
 Augeret evo sic rogat antverpia
 Subdita que pollet florens sub tegmine sacri
 Sclario: herc suadet iusta tenere senum.

Anoniem, 'De rede van
 Antwerpen'in: *Unio pro
 conservazione rei publice*, 1515,
 (Universiteitsbibliotheek
 KU Leuven, fol. 19v).

en culturele centra van het continent behoorden. Daarom werden zeven steden geselecteerd die elk op hun eigen manier van vitaal belang waren voor deze regio: Antwerpen, Brugge (+ het Brugse Vrije), Brussel, Gent, Leuven, Mechelen en Ieper.

In Vlaanderen vormden Gent, Ieper, Brugge en het Brugse Vrije de Vier Leden, het belangrijkste orgaan in de Staten van Vlaanderen, een representatieve instelling waarvan de vorst goedkeuring moest krijgen om extra belastingen te mogen heffen. Het exclusieve recht om deze belastingen te vergunnen gaf hen ongelofelijke politieke macht. Ook op het vlak van lakennijverheid, de productie van luxegoederen en als centrum van de Europese handel beleefden deze steden vele hoogtepunten. Het Brugse Vrije was weliswaar een onafhankelijke kasselrij in het rurale achterland van